

1978. – S. 7-353, 641-657; **3.** *Bošković-Stulli M.* Pjesme, priče, fantastika. – Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske – Zavod za istraživanje folkloru, 1991; **4.** *Bošković-Stulli M.* Priče i pričanje. Stoljeća usmene hrvatske proze. – Zagreb: Matica hrvatska, 1997; **5.** *Delorko O.* Narodne lirske pjesme. (Pet stoljeća hrvatske književnosti). – Zagreb: Zora – Matica hrvatska, 1963; **6.** *Zaradija Kiš A.* Keltski tragovi u tradiciji sv. Martina i njihov odraz na hrvatskom prostoru // Narodna umjetnost. – 2000. № 37/2. – S. 109-120; **7.** *Lozica I.* Luj Leže, Slovenska mitologija // Narodna umjetnost. – Zagreb, 1987. – № 32. – S. 274-275; **8.** *Lozica I.* Hrvatski karnevali. – Zagreb: Golden marketing, 1997; **9.** *Marjanić S.* Vještije psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa) // Studia ethnologica Croatica. – N 17. – 2005. – S. 111–169; **10.** *Marks L.* Vekivečni Zagreb. – Zagreb: AGM, 1994; **11.** *Marks L., Lozica I.* Finitis decem lustris. Pola stoljeća folklorističkih (filoloških, etnootatroloških i njima srodnih) istraživanja u Institutu // Narodna umjetnost. – 1998. – № 35/2, 1998. – S. 67-101; **12.** *Marks L.* Usmena tradicija o Zagrebu u Šenoinom djelu // Umjetnost riječi. – XLII, 1998. – S. 25-41; **13.** *Prica I.* Mala europska etnologija. – Zagreb: Golden marketing, 2001; **14.** *Prica I.* The Full Circle of the Century: Ethnographic Realism in Croatian Ethnology of the Late Nineteenth and the Late Twentieth Centuries // Narodna umjetnost. – 1996. – № 33/2. – S. 265-283; **15.** *Rihtman-Auguštin D.* Etnologija i etnomif. – Zagreb: Publika. – S. 87-94; **16.** *Rihtman-Auguštin D.* Struktura tradicijskog mišljenja. – Zagreb: Školska knjiga, 1984; **17.** *Rihtman-Auguštin D., Muraj A.* Prvih pedeset godina etnološke misli u Institutu // Narodna umjetnost. – 1998. – № 35/2. – S. 103-124; **18.** *Tanahna galija: antologija usmene lirike iz Dalmacije / od. i ur. T. Perić-Polonijo.* – Split: Književni krug, 1996; **19.** *Šešo L.* Vjerovanja u bića koja se pretvaraju u životinje // Kulturni bestijarij / ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš. – Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska sveučilišna naklada, 2007. – S. 253-275; **20.** *Zbornik za narodni život i običaje / prir. T. Perić-Polonijo.* – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010. – Kn. 55. – S. 9-37; **21.** *Rudan Kapec E.* Nadnaravna bića i pojave u usmenim predajama u Istri. – Zagreb [doktorski rad], 2010.

Моторний О. (Львів, Україна)

Маловідомі та призабуті українські публікації на сторінках лужицької преси XIX–XX ст.

У статті розглянуто деякі маловідомі публікації на сторінках лужицьких періодичних видань, які так чи інакше тематично споріднені з українською культурою: повісті, оповідання, спогади про українських культурних громадських діячів тощо. Так, у роботі згадується повідомлення Я. П. Йордана про вихід поеми Т. Шевченка “Гайдамаки” на сторінках журналу “Łužičan”, міститься інформація про публікацію на сторінках лужицької преси повісті Марка Вовчка “Максим Гримач” з циклу “Народні оповідання” тощо. Центральне місце у статті

приділено повісті “Stazja”, яку було надруковано у журналі “Serbske Nowiny” у 1926 р. і авторство якої до сьогодні не відоме.

Ключові слова: лужицька преса, українська культура, повість, українсько-лужицькі взаємини, література.

В статье рассматриваются некоторые малоизвестные публикации на страницах лужицких периодических изданий, которые так или иначе тематически связаны с украинской культурой: повести, рассказы, воспоминания об украинских культурных и общественных деятелях и т. д. Так, в работе упоминается сообщение Я. П. Йордана о выходе поэмы Т. Шевченко “Гайдамаки” на страницах журнала “Łužičan”, присутствует информация о публикации на страницах лужицкой прессы повести Марко Вовчок “Максим Гримач” из цикла “Народные рассказы” и т. д. Центральное место в статье отведено повести “Stazja”, которая была напечатана в журнале “Serbske Nowiny” в 1926 г. и авторство которой до сих пор не известно.

Ключевые слова: лужицкая пресса, украинская культура, повесть, украинско-лужицкие связи, литература.

The article deals with unknown publications in Lusatian press dedicated to Ukrainian culture: novels, stories, information about outstanding Ukrainian personalities. Information about T. Shevchenko’s poem “Haidamaky” in the journal “Łužičan” by J. P. Jordan and about publication of Marko Vovchok’s novel “Maksym Hrymach” is given in this article. The main aim of the work is the analysis of the anonymous Ukrainian novel “Stazja” on the pages of “Serbske Nowiny” from the year of 1926.

Key words: Lusatian press, Ukrainian culture, novel, Lusatian-Ukrainian relations, literature.

Українська тема на сторінках лужицької преси, починаючи з середини XIX ст. до 70 рр. XX ст., представлена дуже скромно і не систематично. Переважна більшість того, що друкувалося в лужицькій пресі на українську тему – це переклади українських народних казок, оповідань і маленьких повістей. Але, з іншого боку, знаменно, що усе ж українська тема в лужицькій пресі займає окреме місце.

В останні десятиліття в Лужиці виявляють активне зацікавлення українською культурою відомі серболужицькі письменники і літературознаві: Бенедикт Дирліх, Бено Будар, Юрій Кох, Мерчін Фелькель. Доказом цьому, наприклад, можуть бути дві великі статті лужицького літературознавця М. Фелькеля, присвячені українській літературі. Перша з них має назву “Тарас Шевченко в Лужиці: нові аспекти і факти” [2], друга “Łužicke ukrajinske kulturne kontakty a jich wliw na

serbske literarne žiwjenje 20 lět" [9]. У першій розвідці дослідник відзначив двох перекладачів "Кобзаря" на верхньолужицьку мову, а саме Яна Петра Йордана і Яна Арношта Смолера [2]. Згадується також, що Я. П. Йордан у журналі "Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft" опублікував повідомлення про вихід поеми Т. Шевченка "Гайдамаки" у 1843 р.і це була перша публікація про Шевченка не лише у Лужиці, а й у всій Німеччині. Наводяться і інші нові факти взаємин обох літератур.

У праці "Lužicko ukrajinske kulturne kontakty a jich wliw na serbske literarne žiwjenje 20 lět" М. Фелькель, аналізуючи українсько-лужицькі культурні контакти, робить, на нашу думку, справедливий висновок про те, що через ряд об'єктивних причин вони довгий час були несистематичними.

Так, лише через декілька років після згаданого нами вже повідомлення Я. П. Йордана про вихід Шевченкових "Гайдамаків", у 1861 р. у часописі "Lužičan" була *повністю* надрукована повість Марка Вовчка "Максим Гримач" з циклу "Народні оповідання" [6]. Тяжка доля українського селянина і його прагнення до свободи не були байдужим лужичанам, становище яких було не набагато легшим, а тому нема нічого дивного в тому, що твір Марка Вовчка був перекладений і надрукований у одному з найпопулярніших тогочасних лужицьких журналів. У часописі в примітці навіть сказано: "Марко Вовчок є псевдонімом найвідомішої малоруської письменниці".

Торкаючись питання української теми в лужицькій літературі у 60-х рр. XIX ст., слід пригадати одну з перших спроб лужицького письменника Міхала Августа Краля, написати твори, присвячені українській тематиці: повісті "Вірна любов" та "Три роки в Росії", досліджені у статті В. Моторного [1]. Після 60-х рр. XIX ст. ми не знаходимо у лужицькій пресі жодної публікації на українську тему аж до 20-х рр. минулого ст., що підтверджує тезу М. Фелькеля про нерегулярність лужицько-українських взаємин у сфері літератури середини XIX–початку XX ст.

Натомість у міжвоєнному двадцятилітті був опублікований у лужицькій пресі твір на українську тематику, який ще не привертав увагу дослідників. У 1926 р. у часописі Serbske Nowiny була надрукована досить велика повість на українську тему під назвою "Stazja" [8]. Це є перша велика публікація на українську тему після появи на сторінках журналу „Lužičan” згаданої повісті Марка Вовчка. Знизу під заголовком "Stazja" є примітка: „Wukrajinske powědančko” чим, на жаль, інформація, яка би дала нам змогу встановити походження твору обмежується. Як це не дивно, але ні автор, ні перекладач повісті (якщо це був переклад) не вказаний. Саме існування цього твору на сторінках Сербських Новин зафіксував у своїй бібліографії ще

Ян Яцлавк, але навіть у його праці, яка вважається чи не найбільшим лужицьким бібліографічним покажчиком, авторство повісті “Stazja” не фіксується. У жодній літературознавчій праці немає ніякої згадки про цей твір, не кажучи вже про якийсь його аналіз.

Нас зацікавило в першу чергу авторство повісті і проблема його походження, тобто чи це є оригінальний твір, чи це переклад, чи переспів якого-небудь маловідомого українського твору, чи це є твір, написаний польським, словацьким, чеським чи іншим письменником і перекладений на серболужицьку мову? На це питання, на жаль, однозначно відповісти сьогодні неможливо. Ми обмежимося лише стислим аналізом повісті і гіпотезами що до її походження.

Повість складається з десяти частин і епілогу. Майже кожна частина починається приблизно таким описом гірського пейзажу влітку: “Літній вітерець що літає по гірській долині, несе на своїх крилах аромат лісів, що вкривають горді вершини гір,...сонце з неба починає гріти а альпійські квіти відкривають поступово світові усю свою красу”, або “...попід горами блакитною стрічкою в’ється, кудись поспішаючи, річка Бистриця між лісом і скелями..., сонечко ...,повертається у божий дім “... коли сонце зайшло, місяць виливає своє срібне світло на бурхливу воду” [8, розділ I.]

Події повісті розгортаються у Карпатах, про що свідчать присутні по-перше, географічні назви і поняття (наприклад, назви річок Stirbul, Vajna, Lukawa, Bustrica, Dnjestr тощо), по-друге, назви побутових реалій (колиба, ватра), по-третє – терміни на позначення людей за соціальним становищем (стрий, сільський староста, панич), по-четверте, власні імена, присутні у творі є типово українськими (Данило, Василь, Іван, Дмитро, Панас, Олена і т. д.). Декілька разів ми натрапляли в тексті на ім’я легендарного карпатського героя Олексу Довбуша, який згадується у діалогах селян і у піснях. Тому у розмові двох селянок чуємо: “Коли б нас великий гайдамака Довбуш зустрів, так я думаю, що він не скривдив би бідну і нещасну дівчину” – “Довбуш вже давно мертвий, моє люба дитино” – відповідає дівчині старша селянка. Відомо, що жив цей легендарний легінь саме у Карпатських горах ще у половині XVIII ст.

Весь сюжет повісті групується навколо історії кохання лісоруба з досить незвичним ім’ям Śikosch до селянки з не менш незвичним ім’ям для української дівчини Стазії. Остання в кінці повісті вмирає на власному весіллі від руки односельчанина Данила, який був також закоханий у Стазію і покінчив після скоєного життя самогубством. Отже, перед нами – твір з яскраво вираженим романтичним характером, з цікаво виписаними

етнографічними і звичаєвими деталями. Характеристики головних героїв повісті несуть на собі також романтичний відбиток: лісоруб Їкош мав “темно-коричневе обличчя, шкіру добре загорілу, а коли повертав голову з коротким волоссям, то здавалося, неначе іскри стріляли з його блакитних очей”. Стазія “... уявляла собою справжню красуню: висока і міцна була її постава, волосся світле аж золоте, білосніжна сорочка була обшита незвичайної краси візерунками, мала на собі темну сукню і гарну запаску...”. Про точний час дії у повісті можна лише здогадуватися. Герої чекають війни. Якої саме війни сказати важко, але селяни та лісоруби декілька разів згадують, як вони зустрічали у лісі російських солдатів. В такому разі мова могла йти про війну з Наполеоном, а отже повість, виходячи з цього, присвячена подіям початку XIX ст. Вже в першому розділі ми зустрічаємося з образом *опришків*, а згодом, як вже зазначалося, декілька разів згадується образ Олекси Довбуша. Загони, опришків діяли в Карпатах знову ж таки з кінця XVIII ст. і до середини XIX ст.

Хоча сюжет повісті і є романтичний, у описі побуту місцевого населення можна помітити і реалістичні тенденції, що наводить нас на думку про те що твір міг бути написаний і у другій половині XIX ст, коли письменники поступово переходили на реалістичну манеру письма, але романтичні настрої ще достатньо сильно простежувалися у тогочасній літературі.

Слід відзначити вдале відображення у повісті однієї з характерних рис українського народу – його любові до пісні, адже у багатьох розділах вміщені народні пісні про славу минувщини України. Серед них – пісні з типовим українським фольклорним сюжетом про зажуреного козака, який порівнюється з похиленим деревом, про похід отамана Гамалії, де згадується Львів, про Б. Хмельницького. Згадуються такі популярні жанри українського фольклору, як думи і коломийки. Є невеликий опис підготовки до весільної церемонії, коли, за давньою українською традицією обираються дружки і бояри і т.д.

З характеристики образу головної героїні повісті Стазії можна довідатись, що вона використовувала різні магічні прийоми для причарування чоловіків, деякі односельчани вважали її за це відьмою. Розслідувати вбивство Стазії допомагає чернець, який у себе вдома сушив зілля. Різного роду зілля завжди було атрибутом чарівників у слов'ян. Ці факти ще раз підтверджують те, що автор повісті був добре знайомий з українським фольклором та етнографією.

Торкаючись проблеми авторства повісті слід зазначити, що західнослов'янські автори були знайомі в першу чергу з двома регіонами України: Галичиною і Карпатами), а тому і не дивно, що регіон Карпат з його надзвичайно багатим фольклором цікавив словацьких, польських і чеських, не кажучи вже про українських письменників. Луличани відвідували Україну не так вже і часто, але вони могли багато чути про цей прекрасний край від своїх слов'янських сусідів: чехів і поляків, які контактували з українською культурою значно частіше.

Ми не можемо спиратись у визначенні авторства і походження даного тексту на *підзаголовок повісті* Wukrajinske powědančko через те, що його зміст є двозначний: вона може означати однаково як те, що повість написана українським автором, так само може вказувати і на те, що повість просто написана на українському матеріалі і на українську тематику, при цьому не відомо, з якої країни походив автор. Але є одна деталь, яка дає підставу стверджувати, що цей твір не був написаний ані лужицьким, ані жодним іншим західнослов'янським письменником, а що це – подвійний переклад, зроблений лужицьким перекладачем словацької, польської чи чеської мови. Цією деталлю є, на нашу думку, пояснення слів у дужках, які знаходимо в тексті повісті, що означають українські реалії (наприклад: rusalki (lěsne žoniny), dwaj paničaj (knježataj), Ljachojo (Polacy), bajdaki (dołhi čolny), Lwow (Lemberg). Лужицький перекладач міг при перекладі використати примітки, зроблені польським чи словацьким перекладачем з *української мови* для кращого розуміння специфічної лексики українського населення Карпат. Нагадаємо, що примітки в дужках можна використати як перекладацький прийом, коли виникнуть труднощі при перекладі реалій певного народу. Примітки, що вносяться редакцією, стоять зазвичай у кінці сторінки, або в кінці усього тексту, через те ми схильні вважати, що у нашому випадку вони (примітки) є авторськими (маємо на увазі автора *перекладу*). Крім того, зважаючи на той факт, що у середині XIX ст. контакти між лужичанами і українцями носили поодинокий, якщо не зовсім випадковий характер, ще раз підтверджується факт, що переклад здійснений з якоїсь західнослов'янської мови на лужицьку, а не безпосередньо з української (скорше всього з польської, чеської або словацької).

Повертаючись ще раз до приміток в дужках, поміркуємо, чи потрібно було б українському авторові пояснювати читачеві з свого регіону значення таких слів, як *стрий*, *колиба*, чи *ватра*? Напевно що ні. У даному випадку

примітки органічно не вписуються в текст, що ще раз підтверджує створення їх саме перекладачем, а не автором для пояснення певних слів, переклад яких передбачає особливі складності. Але якщо примітки наявні, значить комусь ці слова все-таки були незрозумілими. Інакше кажучи, вони були розраховані не на українського читача, а на читача з сусідніх слов'янських країн (Словаччини чи Польщі). Примітки для українського читача, який, припустимо, живе у іншому регіоні своєї Батьківщини і не розуміє особливостей мови регіону Карпат, спеціально робляться редакцією.

Отже, стосовно проблеми авторства цієї повісті можна висунути наступні три вирогідні гіпотези: перша – найменш вирогідна, полягає в тому, що це – оригінальний твір маловідомого лужицького автора, який цікавився Україною. Друга версія, на нашу думку, заслуговує більше уваги: автором був польський чи словацький письменник. Але третій варіант на наш погляд є найбільш ймовірний: автор повісті “Stazija” є українським. В такому разі, повість могла бути згодом перекладена на одну з західнослов'янських мов, а відтак і на серболужицьку (лужицький перекладач при цьому міг використати вже готові примітки, зроблені перед тим перекладачем з іншої західнослов'янської країни). Відсутність будь-якої вказівки на авторство повісті нам досі залишається незрозумілим. З якої саме слов'янської мови був зроблений переклад на серболужицьку мову (звичайно якщо припустити що це взагалі переклад, оскільки перекладач повісті не вказаний) також на даний час сказати важко. Попри це все ми вважаємо, що дана публікація заслуговує на своє подальше дослідження з залученням різноманітних українських та лужицьких архівних матеріалів і найновіших досягнень у галузі таких наук, як порівняльне літературознавство та перекладознавство.

Після появи цієї загадкової повісті у 1926 р. ми спостерігаємо деяке поживлення у плані виходу перекладів українських художніх творів в лужицькій пресі.

Найбільше таких перекладів надруковано у дитячому журналі “Płomjo”, а також на сторінках Serbskich nowin. У 1932 р. на сторінках “Serbskich nowin” з'явилася казка ”Bohač a khudak” з приміткою: Maloruska bajka [3]. Але після її виходу знову настає перерва. Після 1932 р. ми не зафіксували жодного перекладу з української мови у лужицьких періодичних виданнях аж до початку 50-х рр. минулого століття. Це можна пояснити напівлегальним становищем лужицької періодики в умовах фашистського режиму у 30 рр. минулого століття, а потім початком другої світової війни. Починаючи з 50-х

рр. знов з'являються у лужицькій періодиці переклади українських народних казок, при чому, порівняно з минулими роками це явище стає більш масовим. Так у 1952 р. у дитячому журналі "Płomjo" з'являється казка "Chudy bohačk" [4] („Бідний багатій”), у 1955 р. на сторінках цього ж часопису світ побачив переклад ще один переклад української народної казки "Jak je cygan pana wobšudžil" [5] ("Як циган обдунив пана"). Тут само у 1956 р. вийшов переклад наступної казки "Přijimany pan" [7] ("Приймний батько") і дещо пізніше: аж у 1970 р. юний лужицький читач у своєму улюбленому журналі познайомився з ще однією українською народною казкою "Zledny" [11] ("Злидні"), переклав і проілюстрував яку відомий лужицький письменник і художник Мерчін Новак-Нехорнскі.

Якщо подивитися на тематику і сюжет цих казок, то можна сказати, що вони мають багато спільного. У більшості з них розповідається про різні верстви українських селян, персонажами є два або три брати, наймолодший з яких виявляється завжди зразком кмітливості, доброчесності і щедрості. Присутній антропоморфний персонаж злиднів у вигляді жіночої постаті в сірому одязі або у вигляді маленьких чорних чоловічків, які живуть на початку казки у хаті в молодшого брата. Згодом він їх за допомогою своєї кмітливості виганяє і вони (злидні) переселяються до заздрісного старшого брата (до цих казок належать казки "Zledny" та "Bohačk i chudak"). Можливо через те, що сюжет про трьох братів був популярним у лужицькому фольклорі (наприклад лужицька народна пісня "Ja rak tam chodžach po horach", де міститься образ трьох хлопців на човні і в наймолодшого з них закохується дівчина) лужицького читача міг зацікавити сюжет саме цих вищевказаних казок.

Вже у 70-х рр. виходить все більше публікацій на українську тему. Велике місце у цей період було відведено українській поезії в часописі „Předženak“, де були надруковані вірші М. Вінграновського, І. Драча, Р. Кудлика, І. Павличка. З українською поезією лужицьких читачів знайомили також такі видання, як Rozhled i Nowa doba, де друкуються вірші Шевченка, Франка, з сучасних поетів твори В. Лучука. З'являються і окремі видання класиків української літератури: серед них, наприклад, „Фата моргана” М. Коцюбинського, видана у Будишині в 1969 р. Була видана антологія перекладів українських літературних творів на лужицьку мову під назвою "Wobjed pola Krawcec" [10]. До цієї збірки увійшли

оповідання таких письменників української літератури ХХ ст. як Володимир Дрозд, Олесь Гончар, Роман Іваничук та інших.

Зразки сучасної української малої прози, вміщені у цьому збірнику, присвячені дуже різноманітним темам і проблемам. Оповідання В. Дрозда „Ніжність”, написане у вигляді спогадів (“Něžnosć”), наприклад, присвячене проблемам взаємовідносин у сім’ї. У формі спогадів написане і оповідання Є. Гуцала „Зоране орлами” (“Z worjołami zworane”). Проблемі взаємовідносин людини і природи присвячене оповідання О Гончара „На півострові” (“Na połkupje”). Оповідання Юрія Мушкетика “Коли обривається слід” (Hdyž so slěd přetorhnje) та оповідання Олександра Сизоненка “Сеелівські височини” (“Seelowske wyšiny”) присвячене війсьній тематиці. У збірці вміщені також твори Валерія Шевчука, Анатолія Колісниченка, Юрія Щербака, Миколи Кравчука та інших сучасних українських прозаїків. Переклад цих оповідань здійснювали як лужицькі, так і українські діячі. Серед них: Юрій Брицка, Марко Гендріх, Мерчін Ворнар, Константин Трофимович, Бено Будар.

Хоча твори української літератури і фольклору на даний час у лужицьких газетах і часописах зустрічаються не дуже часто, все ж треба сказати, що з бігом часу (з кінця ХІХ ст. і до 70 рр ХХ ст.) вони з’являються частіше ніж це було на початку ХХ ст. Під кінець ХХ ст. цей процес стає все помітнішим, що свідчить ц в першу чергу про поглиблення культурних контактів між Україною і Лужицею на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Моторний В.* Міхал Август Краль – зачинатель лужицької літературної україніки // Моторний В. У світі слов'янських літератур. – Львів, 2004. – С. 109-117;
2. *Фелькель М.* Тарас Шевченко в Лужиці: нові аспекти і факти // Проблеми слов'янознавства. – 1994. – Вип. 46;
3. *Bohač a Chudak.* Maloruska bajka // Serbski powiny 1932, č. 189, př. 4
4. *Chudy bohač* // Płomjo 1 (1952) 16/17. – S. 17;
5. *Kak je cygan knježka wobšudził* // Płomjo 4 (1955) 15/16. – S. 13;
6. *Maksym Hrimač.* Wukrajinska ludowa bajka / M. N. In. Ln (1861). – č. 10. – S. 129-148;
7. *Přijimany nan* // Płomjo. – 5 (1956) 1. – S. 6-8;
8. *Stazja.* Wukrajinske powědančko // Serbske nowiny. – LXXXV (1926). – S. 261-283;
9. *Völkel M.* Lužicke ukrajinske kulturne kontakty a jich wliw na serbske literarne žiwjenje 20 lět // Третій міжнародний конгрес україністів: літературознавство, бібліографія, інформатика. – Харків, 1996;
10. *Wobjed pola Krawces.* – Budyšin, 1985;
11. *Zlědny: wukrajinska bajka / Přel. M. Nowak-Njehornski* // Płomjo. – 19 (1970) 11. – S. 8-9.